

ISM QO'YISH TARTIBI VA BEK, XON, JON, ODDIY QO'SHIMCHA EMASLIGI
UNING AHAMIYATI VA TARIXI

Jo'rayev O'zbekxon Dilshodbek o'g'li

Farg'ona viloyati yuridik texnikumi o'quvchisi.

Telefon: +998-90-845-12-00. E-mail: jurayevxofiz@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15522266>

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif o'zbek millati o'z farzandlariga o'zbekona ism tanlash, va uning tarixiy ismlarni inobatga olgan xolda farzandiga qo'yish haqida qisqacha fikrlar bayon qiladi. Ismlar millat sha'ni obro'siga nufuziga yarasha ismlar haqida fikrlar yuritgan. Hamda o'zbek ismiga "Xon", "Bek", "Jon" qo'shimcha deyiladi, ammo oddiy qo'shimcha emasligini, unda o'zbekning asl nasabini belgilovchi, anglatuvchi qo'shimchaligi haqida bayon qiladi.

Kalit so'zlari: O'zbek millati borki ism tanlash odatlari judda suslashgan davrdan, mustaqillikka chiqqandan keyin o'zbekona ismlar qo'yishi rivojlandi. Afsuski Rus xalqining eng katta xatolari judda ham o'zbek xalqiga og'ir keldi. Bunga familiyadagi "yev" va ayollarga esa "yeva" otasining ismiga "vich" "rovna" qo'shimchalari qo'yish xatolari ko'p. Aslida o'zbekning ota bobolari boshqa ism familiya va otasining ismi ajoyib nomlangan haqiqiy turkiy millatlarning urf-odatlarini an'analari mavjuddir.

Açıklamak. Bu makalede Özbek milletinin yazarı, tarihi isimleri dikkate alarak çocuklarına Özbek isimleri seçip çocuklarına vermeleri konusunda kısa düşüncelere yer vermektedir. Ayrıca Özbek isimlerine "Han", "Bek", "Jon" ekleri verilmektedir ancak bunlar sıradan ekler değildir.

Anahtar kelimeler: Özbek halkının bağımsızlığını kazanmasından sonra Özbek isimlerinin kullanımı gelişti. Ne yazık ki Rus halkının en büyük hataları Özbek halkını çok derinden vurmuştur. Baba soyadına "yev", "vich", "rovna", kadınlarda ise "yeva" eklerinin eklenmesi gibi birçok hata bulunmaktadır. Aslında Özbek babalarının ve büyükbabalarının soyadlarının ve soyadlarının çok güzel olduğu gerçek Türk halklarının gelenekleri vardır.

Abstract. In this article, the author briefly discusses the Uzbek nation's choice of Uzbek names for its children, and the naming of its children while taking into account historical names. He discusses names that reflect the honor and prestige of the nation. Also, the suffixes "Khan", "Bek", "Jon" are added to the Uzbek name, but they are not simple suffixes. He discussed the suffixes that denote the original lineage of the Uzbek.

Key concepts: The customs of choosing names among the Uzbek people are very relaxed, and after gaining independence, the traditions of giving Uzbek names were formed. Unfortunately, the biggest mistakes of the Russian people also affected the Uzbek people. Many mistakes were made in adding "yev", "yeva" to the surnames of men and women, and adding "vich" and "rovna" to the patronymic. In fact, there are traditions of real Turkic peoples, where the ancestors of the Uzbeks had other names, surnames and patronymics.

O'zbek ismlarini lingvistik tadqiq etish bugungi kunda dolzab masalalardan biri bo'lib qoldi. Aytish mumkinki, mazkur muammo jahon tilshunosligida ham keyingi paytlarda

tadqiqot obyekti bo'lib bu uning leksik, leksikografik, lingvokulturologik jihatdan o'rganish, muayyan tizimga solish, mezonlarini belgilash muhim masala ekanligidan dalolat beradi.

O'zbek tilida ham turli shevalarda, muayyan hudud va jamiyatda turli niyatlar va maqsadlarda qo'yilgan ismlar fonetik, leksik, leksikografik, lingvokulturologik muammolarni yuzaga keltiradi-ki, bu o'zbek tilshunoslari uchun ham bir qator vazifalarni paydo qiladi. Zero, ismlar nafaqat millatning, madaniyatning, balki tilning mavqeini ko'rsatuvchi belgidir. Risolada arab tilidan kirib kelgan o'zbek ismlarining orfografik, orfoepik, leksik-semantik buzilishlari bilan bog'liq muammolar ko'rsatilgan, bu muammolarga sabab bo'luvchi omillar sanab o'tilgan. Muallif arab tilidan kirib kelgan ismlarni qo'yishda o'zbek va arab imlo qoidalariga rioya qilishni, arabo'zbek izohli lug'atlaridan foydalanish kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek,

O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan ismlarning tarixi, ularning lug'aviy ma'nosi hamda idrok etilish bilan bog'liq nutqiy mezonlar tahlilga tortilgan. Xususan, evfemik tabiatli ismlarning disfemalashuviga misollar keltirilib, masalaga oydinlik kiritilgan. Muallif, bunday ismlarni O'zbek ismlari lug'ati tarkibidan olib tashlashni taklif etadi va tasnifiy metodda foydalangan holda ismlarni guruhlaydi.

Mamalakatimiz hududidagi ismlar davrlarga bog'liq holda yuzaga kelgan deb aytish mumkin. Islom madaniyatining kirib kelishi, ommaga tanilishi, o'rganilishi yoki avj olishi bilan bog'liq zamonlar turlicha kechib, shaxs nomlarida u o'z aksini topgan. "Qutadg'u bilig"da turkiy hoqonlar: turklar hoqoni, Turklar buyrug'i, O'ga buyrug'i, **O'tikon begi, Yag'mo begi, Uch O'rdi xoni, Ili xoni, Bo'ka yabg'usi, Ko'k Ayuq, Alp Er to'nga** tilga olinadi.

Ushbu nomlarning barchasi ham real hayotda bo'lgan, deb bo'lmaydi. Ammo badiiy adabiyotning obrazlilik tamoyiliga ko'ra ularning ko'pchiligi ramziy qahramonlar bo'lib, asosan geografik nomlardan olingan. Masalan, Ili – vodiylar daryosi, O'tikon – tog' tizmasi, Chigil va Yag'mo – urug'larning nomi... Amerikalik tarjimonning asliyatdagi Ila nomini **The Chief of Ili Valley**, ya'ni Ila vodiysining boshlig'i, deb berishi, uning tarixiy manbalardan ana shu nom bilan ataluvchi vodiylar vodiylarida maxsus ma'lumot olganligidan dalolat beradi va buni asarning inglizcha nashriga yozgan so'zboshisida zikr etilganidek izohlaydi. Demak, ismlarning geografik nomlar, hayvon nomlari bilan bog'liq bo'lgan davrini shunday aniqlashimiz va uni esa daslabki bosqich deb atash mumkin. "Chaqaloqqa qo'yiladigan ism uning taqdiriga ta'sir qiladi, ismlar hosiyatli va hosiyatsiz bo'ladi deyilgan tasavvurlar davrlar o'tishi bilan ismlarni bolaning himoyachisiga, unga qandaydir bog'langan, unga doimo va bir umr esh, hamdam bo'lib yuradigan

Shuningdek, qo'sh ismlarning ham sonini ixchamlashtirish orqali kishilarning ijodkorlik va origillak qobiliyatini susaytirish emas, aksincha, tafakkur yo'nalishini oshirish imkonini yaratish mumkin. Masalan, **Muhammad** ismi bilan bog'liq qo'sh ismlarning (**mir, sho, xon, bek, zoda kabi**) nasl va nasabga ishora qiluvchi morfologik ko'rsatkichlar yoki -illo (-ullo) (aslida, Alloh) morfemalari bilan takror qo'llanilish holati kuzatiladi. Jumladan, **mirlar, xonlar, beklar nasliga mansub kishilar Rahmatxon, Rahimxon, Rajabbek, Rasulxon, Roziqjon** kabi ismiga **mir** ko'rsatkichini qo'shish orqali **Mirrahmatxon, Mirrahimxon, Mirrajabbek, Mirrasulxon, Mirroziq ismlari** leksik jihatdan R harfi bo'limida o'z o'rga ega bo'lgani holda, M harfi bo'limida ham o'z aksini topadi.

Xuddi shunday “Sho” ko’rsatkichini olgan ismlar o’zak qismda boshlanuvchi harflardan tashqari Sh bo’limida ham o’rin egallaydi. Agar -ali, -qul qo’shimchalari qo’shilsa u yana takrorlanadi, erkalatish, kichraytirish manosida kelmaydi. Shu ma’noda, har xil tipdagi ismlar, avvalo, leksik ma’no anglatuvchi va morfologik qo’shimcha izoh, niyat yoki **nasl nasabga ishora qiluvchi belgilar asosida tasniflanishi** va lug’atlardagi pozitsiyasini belgilash maqsadga muvofiq, deyish mumkin. Xususan, **Saidumarxon ismi** qaysi harf bo’limida o’rinlashshuvi uning asosiga qarab belgilanishi muhim. Zero, tarixiy shaxs **Umarning payg’ambarimiz** yaqinlaridan bo’lganligi va mazkur shaxsga ixlos etib, sevib, shu insondek bo’lishi niyat qilib qo’yilgan ismga saidlik nasli, martabasi qo’shimcha ma’no sifatida qaralishi va uni S harfi bo’limidan olib tashlanishi, Umar ismiga izoh berilganda, shu ismning s a’no sifatida qaralishi va uni Saidumar.ga’ xon’ Saidumarxon, Mirumarxon, Mirzaumarxon, Shoumarxon kabi variantlari ham mavjuddir.

2022-yil boshida «Silive.com» nashri dunyo mamlakatlarida qo’yilishi man etilgan ismlar ro’yxatini e’lon qildi. Unda ushbu ismlarning qanday sabablarga ko’ra taqiqlangani ham aytilgan. Qayd etilishicha, keltiriladigan ismlar bir hudud uchungina tegishli hisoblanadi. Zero, ismlarning qo’yilish maqsadlari va uning ta’qiqlanish sabablari o’zaro ziddir. Ismlar evfemik niyatda qo’yilgani bilan idrok etuvchining disfemik kayfiyatini uyg’otishiga zamin yaratishi mumkin. Shuning uchun bunday ismlarni lag’atdan olib tashlash, FXDYO xodimlari esa ism qo’yuvchiga tushuntirish ishlarini olib borishi, filologik xizmatdan foydalanishni tavsiya etishi kun tartibidagi masala bo’lishi kerak. O’zbek ismlari ro’yxatidan olib tashlanishi kerak bo’lgan nomlarning ayrimlarini guruhlashga harakat qilamiz. Jumladan, a) tarkibida “**qul**” morfemasi bo’lgan ismlarni umuman ro’yxatdan olib tashlash (Allohgaga nisbatan “**abdu**” shaklidagi “**qul**” so’zi bundan mustasno). Ma’lumki, mintaqamiz hududida birgina “I” bilan boshlanuvchi ismlarda Ibrohimqul, Idrisqul, Ilashqul, Ilyosqul, Imomqul, Imonqul, In’omqul, Irisqul, Ishoqqul, Iskandarqul, Islomqul, Ismanqul, Ismatqul, Ismoilqul, Isoqul, Istakqul, Istamqul, Izomqul kabi nomlar uchraydiki, ularning hammasida birinchi bo’lakka nisbatan qullikni anglatuvchi izohlar keltiriladi. Islom dinida esa Allohdan o’zgaga hech bir kimsaga (hatto payg’ambarlarga ham) yoki narsaga qullik qilinmasligi haqida aytilgan. Qolaversa, bu g’oyaviy-mafkuraviy eskirgan tushuncha bo’lib, bugungi kunda, ayniqsa, islom madaniyati, ta’limi avj olgan pallada qo’llanilishi mantiqsizlik, desak mubolag’abo’lmaydi. Shuningdek, nafaqat tarkibida “qul” bo’lgan ismlarni, balki shu ma’noni ifodalovchi Ibodnomi bilan bog’liq Ibodullaismidan tashqari barcha ismlar (Iboda, Ibodali, Iboddin, Ibodiddin)ni ham o’zbek ismlari lug’atidan olib tashlash muammosini ko’tarib chiqishimiz ham kerak, degan xulosaga kelamiz. b) turli madaniyatdan kirib kelgan serial qahramonlari ismlarini ta’qiqlash va uni ismlar ro’yxatidan olib tashlash. **2015-yilda Tojikistonda chaqaloqlarga serial qahramonlari ismini** qo’yishning ta’qiqlanish masalasi ko’tariladi. Tojikcha ismlar reyestri **mamlakat prezidenti Emomali Rahmon tashabbusi bilan kiritilgan** “bolalarga milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda ism tanlash taklifi” asosida qonuniy kuchga ega normativ hujjat sifatida qayd etiladi.

Qayd qilish muassasalari ta’kidiga ko’ra, ba’zi otaonalar o’z farzandiga tojikcha bo’lmagan ismlarni tanlar ekanlar, ismning kelib chiqishi tarixi, nima ma’noni bildirishini hatto bilmaydilar ham. Bu muammo hatto siyosiy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin degan xulosaga kelish mumkin.

Zero, «Silive.com» nashri e'lon qilgan ismlar ro'yxati ana shunday maqsadga ega.

Masalan, **Garri Potter. Ismning ma'nosi: romanlardagi xayoliy sehrgar bilan bog'liq. Taqiqlanish sababi: ism bolani masxara qilinishiga sabab bo'lishi mumkin.**

Yoki Saudiya Arabistoni: Amir. Ismning ma'nosi: knyaz. Taqiqlanish sababi: saudiyaliklar farzandlariga qirollik oilasiga tegishli ismlarni qo'ymasligi kerak. Saudiya Arabistoni: Malek. Ismning ma'nosi: shoh. Taqiqlanish sababi: bu ism faqat qirollik oilasi a'zolari uchun mo'ljallangan. Germaniya: Usama bin Laden. Ismning ma'nosi: «Al-Qoida» sobiq rahbarining ismi. Taqiqlanish sababi: haqoratomuz. Yaponiya: Akuma. Ismning ma'nosi: shayton. Taqiqlanish sababi bolani masxara qilishdan himoyalashdir.

Ism qo'yishda eng muhim omillar:

1) To'g'ri ismlar lug'atini yaratish muammosi kun tartibida turar ekan, buning leksik jihatlarini o'rganish va lug'atlardagi takrorlarning oldini olish maqsadga muvofiq.

2) Ma'lumki, tushuncha qayerda paydo bo'lsa, atama ham o'sha erda paydo bo'ladi va boshqa tilga shu atama o'zlashadi. Biroq fonetik hodilar yuz berishi o'zga til fonetik birliklar va elementlarining fizik-akkustik, anatomik-fiziologik, perseptiv valingvistik funksional aspektlariga bog'liq.

3) Turli xalqlar orasida turli davrlarda shaxsning nomlanishi, ismlarning qo'yilishi bilan bog'liq urf-odat va an'analar hamisha o'ziga xos bo'lgan. Shu ma'noda shaxs nomlari avval faylasuflarning, keyin esa tilshunoslarning diqqat obyektiga aylandi.

4) O'zbek ismlarida variatsiya mavjud bo'lib, bu asosan o'zlashgan nomlarda o'z aksini topadi. Fonetik meyorlarning buzilishi nurq apparatining genetik tuzilishi, noto'g'ri rivojlanishi, ijtimoiy kommunikativ muhit kabi omillar bilan bog'liq bo'lgani uchun sodir bo'ladi.

5) Odamlarning nomlari xalqlar tarixining bir qismidir. Ularda xalqlarning turmush tarzi, e'tiqodi, intilishlari, fantaziyasi va badiiy ijodi, tarixiy aloqalari o'z aksini topgan.

O'zbek millatining aziz avliyolar, payg'ambarlarga ixlosi o'laroq shaxs nomlarini tanlash mental xususiyatidir.

6) Mamalakatimiz hududidagi ismlar davrlarga bog'liqholda yuzaga kelgan deb aytish mumkin. Islom madaniyatining kirib kelishi, ommaga tanilishi, o'rganilishi yoki avj olishi bilan bog'liq zamonlar turlicha kechib, shaxs nomlarida u o'z aksinitopgan.

7) Islom dinining fikx kitoblarida ota-onaning farzandga chiroyli va ma'noli ismlar qo'yishi xususida ko'plab ma'lumotlarkeltiriladi. Zero, kelajakda farzand o'z ismidan boshqalar huzurida istihola qilmasligi, tinglovchining idrok etishiga salbiy ta'sir 40etmasligi muhim hayotiy va ilmiy masaladir. Biroq ismlarningkelib chiqish sabalari turli-tuman, maqsad, sabab va niyatlar bilan bog'liq ekan, uni tizimlashtirish, muayyan qonun qoidarga bo'ysundirish muammo bo'lib qolaveradi.

8) Bugungi kunda o'zbek tilini asrab avaylash, harjihatdan uni rivojlantirish va o'zga til vakili onggida u xususda to'g'ri tasavvur hosil qilishiga ko'mak berish masalasi kun tarbida turar ekan, tilshunoslarga ismlarni ham ilmiy tadqiq qilish vazifasiyuklatiladi.

9) Ismlardagi leksik-semantik shakllarni kengayib ketishini oldini olish, o'zlashgan ismlarning fonetik xususiyatlarini tadqiq etishva ommaga taqdim etish muhim masala

hisoblanadi. Har bir millatning o'ziga xos jihatlari bo'lgani kabi ismlari ham ajralib turishi muhim ijtimoiy, siyosiy, madaniy masaladir.

10) Ismlar kishining jamiyatdagi mavqei, kelajaganining yaxshi yoki yomon tomonga o'zgarishini ta'minlovchi eng muhim omil hisoblanadi. U qaysi tilgan olingan bo'lmasin eshitilishi yoqimli, idrok etilishi qulay bo'lishi kerak.

Shuni aytib o'tish lozimki hech qachon **bek, xon, Jon**, qo'shimchalari shart emas degan, fikrni hayolizdan olib tashlang chunki Rus davrida ruslar bu qo'shimchalarni siqib chiqarib tashlagan chunki ota bobolarimiz shu ismlar bilan qo'yilgan ya'ni **BEKLAR** avlodi Bek zod lar ma'nosida, **XONLAR** xonlik avlodlari ma'nosida, **Asl nasabini bildirib turuvchi qo'shimchalardir**.

Ba'zi insonlar **Xon** ayollarga yoki erkaklarga **erkalatish ma'nosida deb xato qiladilar** bu yuqorida aytilganidek Rus xalqi ism qo'yish tartiblarini izdan chiqarib tashlagan. Buni oqibatida ruscha qarash, insonlar ko'paygan **oddiy qo'shimcha deya xatolarga yo'l qo'yishadi**.

REFERENCES

1. Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti **O'Zbek Ismlarining Lingvistik Tahlili** Toshkent 2023.